

PAU SÁENZ DE PABLO
COL·LEGI NOSTRA SENYORA DELS ÀNGELS

EL REC COMTAL

El jurat de la primera edició del Premi Juvenil Martí Pous va atorgar el premi de la convocatòria al treball "El Rec Comtal" de l'alumne Pau Sáenz de Pablo, del col·legi Nostra Senyora dels Àngels. En prendre aquesta decisió, va valorar l'esforç real de recerca que havia realitzat l'autor, l'apropament a valuoses fonts primàries del Fons Rec Comtal, dipositat a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu i, finalment, l'aportació d'alguns aspectes inèdits sobre un tema que ja ha estat investigat per especialistes amb anterioritat.

Introducció

El Rec Comtal mereix ser reconegut com un dels elements més determinants en el desenvolupament infraestructural de Barcelona.

Per començar, caldria analitzar tots els elements que han fet progressar la ciutat i, de retruc, el pla de Barcelona. L'abastament d'aigua era i és necessari per a l'agricultura, per al manteniment de la població, per a l'artesanía i, posteriorment, també per a les grans indústries; aquesta necessitat d'un element tan bàsic ha estat sempre sotmesa als perills de l'abandó i l'especulació. Aquests factors són determinants en la necessitat de l'existència de canals de circulació i subministrament d'aigua, que han acabat marcant més de dos mil anys d'història, no només de Barcelona, ja que aquesta mena d'infraestructures són corrents arreu de l'àrea mediterrània, que en contextos, períodes o regions similars també han patit l'escassetat de recursos.

Quan els romans van fundar la ciutat de Barcelona, la van dotar d'enginyers útils per obtenir aigua d'una manera fàcil; un d'aquests enginyers va ser un canal que permetia abastir la ciutat amb l'aigua provinent del riu Besòs. Amb la desaparició de l'Imperi romà, el Rec va perdre la funció per a la qual havia estat concebut i va passar a ser utilitzat només per a l'agricultura i per a l'artesanía de baixa producció. A partir d'aquell moment –era el segle X– s'inicia la vertadera història del Rec, que va ser restaurat i va formar part d'unes infraestructures i d'una administració independents i eficaces. Al llarg

d'una desena de quilòmetres, el Rec abastia zones de regadiu, d'activitats tèxtils, zones amb molins a l'edat mitjana, etc., la qual cosa li va conferir una importància que no passà desapercebuda als diferents estaments. Aquesta complicitat amb la producció econòmica va ocasionar que el Rec estigués directament relacionat amb tots els esdeveniments, tant nacionals com internacionals, en els quals Barcelona es va implicar. És per això que es pot dir que existeix un estret vincle entre el Rec i la història de Barcelona.

Els orígens i el desenvolupament durant l'edat mitjana

Ja des de la seva fundació pels romans, la ciutat de Barcelona va ser equipada pels mitjans més moderns, sobretot amb relació a les infraestructures públiques. Tot seguit, analitzarem la naturalesa de la societat romana que va permetre la construcció d'aquestes infraestructures.

La societat romana es basava en les grans propietats estatals, el comerç era l'eix vertebrador de la seva economia i la ciutat representava el centre neuràlgic i gaudia d'un sistema fiscal eficaç i que arribava a tots els punts de la República, primer, i de l'Imperi, posteriorment. Es pagaven impostos que l'estat gestionava en iniciatives que afectaven l'interès públic. Les xarxes de carreteres, la construcció de ports i els edificis públics, així com els sistemes d'abastament a les ciutats, eren finançats per l'estat.

Barcelona necessitava sistemes que li subministressin aigua de manera ininterrompuda, fàcil i ràpida; i fruit d'aquesta necessitat nasqué un canal que prenia aigua del riu Besòs, creuava tot el pla de Barcelona i entrava a la ciutat mitjançant un aqüeducte del qual encara en queden vestigis.

La funció d'aquest canal era elemental: feia arribar l'aigua a tota la ciutat. Aquella aigua era emprada, sobretot, per cobrir funcions vitals, però també arribava fins als edificis d'oci, com les termes, o es feia servir per a altres activitats més minoritàries. Una altra destinació de l'aigua era arribar a les sèquies, per facilitar el rec dels camps, però també a la indústria tèxtil o la d'obtenció de farina; no obstant això, aquests usos no estan documentats ja que sovint no eren gaire estesos, com no ho eren tampoc l'ús del molí hidràulic, ja que dominaven més el regadiu o la indústria tèxtil.

Aquesta situació es va mantenir mentre el poder de l'Imperi va ser homogeni arreu del territori. Amb l'aparició de les primeres crisis provocades pel desmembrament intern de l'estat, pels atacs exteriors i per les contínues reformes que van endurir el control fiscal, l'Imperi es va dividir i la part occidental es va enfonsar. Tot i això, la ciutat de Barcelona va créixer, va ampliar les seves muralles i les infraestructures que ja tenia, com ara el canal, es van mantenir.

Aquests anys de bonança per a la ciutat van ser molt efímers; el naixement del nou estat fruit de les invasions, tot i que no va representar cap ruptura ni econòmica ni social ni jurídica, sí que va experimentar els efectes de la invasió musulmana que va provocar la desaparició de les infraestructures existents fins al moment. Des del punt de vista històric, se sap ben poca cosa de l'ús i les transformacions que patiren sistemes de subministrament com el canal d'aigua; és probable que continuessin funcionant, però de ben segur que el poc control que van passar a tenir per part del nou govern en van provocar una reducció de l'eficàcia que havia tingut durant l'època romana. La invasió musulmana del 711 va imposar un model tributari a una societat que tendia cada cop

més al feudalisme, però no s'ha observat un renaixement dels sistemes de subministrament, la qual cosa fa pensar que devien tenir un ús marginal i agrícola.

Amb aquesta conjuntura social, econòmica i política arribem al segle X. Catalunya es trobava sota control carolingi, una població pirinenca havia colonitzat nous territoris, una part de la població hispanogoda va tornar del seu exili a Aquitània. El territori havia estat dividit en comtats i, per tant, el comte era qui exercia el màxim poder; amb tot, el territori de la Marca Hispànica era un territori estrany. Europa, després de l'usurpació de l'Imperi a mans del comte de París, es va encaminar cap a un sistema de producció feudal; en canvi, Catalunya mantenia un sistema públic i eficaç, amb un comte independent i una justícia pública; i la terra era configurada per una petita propietat lliure i independent tant des del punt de vista econòmic com jurídic. És en el marc d'aquesta societat encara hereva del passat i amb el *Liber iudiciorum* totalment vigent, que s'ha d'entendre la construcció del Rec Comtal, obra encarregada pel comte Mir en el segle X. Basant-se en els models antics, però amb una perspectiva més tancada a causa d'unes xarxes de comunicació malmeses i d'un mar monopolitzat pels musulmans, el poder públic, hereu dels romans, va fomentar infraestructures com la Sèquia Comtal, la qual va aprofitar el trajecte del canal però en va diversificar les funcions. S'ha pogut comprovar que, en el camp de Barcelona, els conreus van augmentar per cobrir la demanda de la ciutat i va ser llavors, també, quan va néixer un element vital durant l'edat mitjana: el molí.

El molí era molt més que un sistema eficaç per obtenir farina, tot i que durant l'època romana, a causa de l'abundància de mà d'obra esclava, va passar desapercebut. Amb la invasió carolíngia i la colonització de nous territoris, la utilització del molí es va estendre. El sistema tributari i la ideologia dels estaments públics van afavorir la construcció de molins com la Sèquia Comtal, molts dels quals van passar a ser possessió de comunitats de pagesos. El molí potenciava la llibertat econòmica de la petita pagesia, però a mesura que les noves famílies feudals anaven acaparant poder i possessions, el molí va esdevenir un dels principals motors de l'economia que va ser atacat. Durant la primera meitat del segle XI, i malgrat els esforços d'una casa comtal dèbil, les famílies que havien rebut parcel·les de poder públic iniciaren l'assalt pel control del feu i de tot el que comportava. D'aquesta manera acabaven els gairebé dos segles de vigència d'un poder públic. La justícia avalada pel comte es va convertir en una justícia privada i arbitrària; el feu públic esdevingué privat, i l'exèrcit comtal va desaparèixer i va deixar pas als exèrcits privats. Tot i aquest panorama, la propietat de la Sèquia va continuar en mans del comte, que va procurar-ne el manteniment, així com la producció i el control dels molins (o casals de molins) que hi havia al llarg del seu recorregut.

Amb la Sèquia en mans del comte, s'iniciava un procés inacabable de disputes amb els diferents estaments de la societat. Cal tenir present que la Sèquia Comtal abastia tota la ciutat de Barcelona, no només d'aigua, sinó també de farina i de productes tèxtils. El comte, que tendia cap a una monarquia feudal, topava amb les mateixes aspiracions que la noblesa, de manera que trobem la ciutat de Barcelona en una situació tensa, que no confiava ni en comtes ni en nobles, i que es va agreujar a partir del segle XII, amb l'arribada d'una nova classe social que, d'entrada, va ser rebutjada, la burgesia.

El comte va exercir el seu control d'una manera ferma i, sovint, prepotent, tot i les dificultats d'una política pactista. Les cròniques ens aporten alguns exemples com ara les disputes amb el noble Guillem de Montcada a propòsit de la potestat del comte

per obstaculitzar o no el pas de l'aigua¹ o l'empenyorament successiu dels molins del Rec per poder pagar les empreses comtals, com va passar en la conquesta de Tortosa, l'any 1148, amb gran perjudici per a la ciutat de Barcelona. Durant molts anys, la ciutat només depenia de la producció dels molins, la qual cosa va generar un control estricte de les decisions comtals i de les respostes en cas de perjudici. El comte va intentar denunciar i evitar les usurpacions en veure assolides les seves aspiracions amb la promulgació, per parts del rei Jaume I, de l'usatge *Sequiam*². Però aquest usatge no va impedir l'especulació a la qual va ser sotmès el Rec per part dels monarques. La ciutat va intentar impedir aquestes agressions comprant tots els molins l'any 1386.³ D'aquesta manera s'iniciava un estira-i-arroña entre l'Ajuntament i el monarca, que va durar des del segle XIV fins al segle XV, pel control dels molins i de la seva producció; aquesta situació va desbancar la noblesa i va afavorir l'auge de la burgesia en la construcció i el control dels molins.

Amb l'aparició d'aquests molins va començar la funció decisiva de la Sèquia a la ciutat de Barcelona, amb un nombre diferent de molins, però mai superior als vint (molins fariners). La Sèquia va subministrar l'aigua als molins, als conreus de regadiu, al consum i a la indústria.

El rec modern i la mina de Montcada

Una construcció d'enginyeria com va la mina de Montcada el 1778 va ser determinant per a la Sèquia Comtal, encara que aquesta ja havia patit tres segles d'aturada tècnica (des del segle XVI) i la mina només va ser el revulsiu que va permetre la supervivència del Rec Comtal fins als nostres dies.

Durant els segles XVI i XVII, la ciutat de Barcelona havia entrat en una etapa de crisi social, econòmica i demogràfica. Però la Sèquia continuava sent l'eix bàsic d'abastament necessari per al manteniment de la població.⁴ Durant aquests segles es va dur a terme una política de manteniment⁵ de la vella xarxa medieval que, en alguns trams, tenia ja més de tres-cents anys de vida, però aquestes reformes no solucionaren els freqüents problemes d'escassetat d'aigua. A partir de mitjan segle XVI la ciutat de Barcelona, que havia restat com a única beneficiària de la Sèquia, promocionava l'elaboració de projectes que resolguessin aquests problemes, però aquests projectes eren difícils de dur a terme en una ciutat en crisi tot i que eren moderns i van ser el preludi d'alguns siste-

1. Clapés i Corbera, Joan. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. Col·lecció de documents inèdits de l'arxiu de la Corona d'Aragó. Vol. IV, pàg. 45.

2. «*La sèquia de l'aigua dels molins que descorre a Barcelona, manem ésser no tocada per tot temps: e cel qui presumptuosament la trencaria, compona al Princep cent onces d'or per cascuna vega-da.*»

3. Van costar 37.400 sous. Clapés i Corbera, Joan. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. Pàg. 25. I. Carreras. *Geografia General de Barcelona*. Pàg. 399.

4. No només la ciutat s'abastia del Rec, sinó també de canalitzacions procedents de la serra de Collserola.

5. Finalitzada la guerra civil, el 1472, la xarxa d'aigua es trobava en un estat deplorable, els conductes s'havien deixat envellir i els recursos aquífers estaven pràcticament esgotats. Al llarg del segle XVI un conjunt d'iniciatives intentaren millorar tota la xarxa hidràulica. Voltes Bou, P. *Historia del abastecimiento de agua a Barcelona*, pàg. 37-47.

mes actuals com el transvasament d'aigua del Llobregat a Barcelona o la canalització d'aigua del Ter fins al Besòs.⁶

Però totes les iniciatives van fracassar i el consell municipal de Barcelona va haver de restringir les concessions urbanes i millorar encara més la xarxa. Però ja a mitjan segle XVII la situació encara s'havia agreujat més, el Consell de Cent en deixava constància l'any 1650,⁷ i aquell mateix any, el prestigiós mestre de fonts, Francesc Sòcies, va declarar en una detallada guia sobre les canalitzacions de Barcelona que la xarxa d'abastament de Barcelona era insuficient a causa de la negligència municipal i les agressions privades.

Durant aquests dos segles, la situació jurídica de la Sèquia va ser la mateixa; es trobava en mans de la corona, que no hi tenia cap interès; i també conservava els mateixos criteris que durant l'edat mitjana. Es feien concessions temporals i gratuïtes a membres de l'església, la noblesa, l'alta burgesia i altres institucions polítiques o religioses, en funció de la lliure voluntat del consistori, que valorava el prestigi o els mèrits del peticionari, que s'havia de fer càrrec de la canalització auxiliar des del Rec.

El manteniment de la Sèquia va ser paral·lel als fets que van afectar la ciutat. Les antigues disputes entre el monarca i la noblesa havien desaparegut i la ciutat de Barcelona s'havia erigit com a única beneficiària, i s'enfrontava ara contra els municipis que sortien beneficiats de les aigües perquè havien de mantenir el cabal suficient per abastir els molins.

El camí cap a la mina de Montcada

En el segle XVII la situació va canviar completament respecte del segle anterior. Barcelona deixà enrere l'apatia del segle XV, i va experimentar unes noves condicions demogràfiques, socials i econòmiques que impulsaren el conreu i iniciaren la producció, més o menys intensa, de productes manufacturats.

El Rec Comtal va quedar afectat, el consum d'aigua va començar a augmentar i la xarxa d'abastament procedent de Collserola no podia donar cobertura a totes les peticions, no només a causa d'una escassetat d'aigua, sinó també per un manteniment pessim i unes usurpacions continuades,⁸ és per això que la Sèquia es va erigir com a única alternativa per evitar la saturació. L'any 1703 la Batllia General de Catalunya va donar permís per construir una fibla que, prenent les aigües a l'altura del Clot i travessant la ciutat, permetés regar els arbres de la Rambla mitjançant un dipòsit distribuïdor instal·lat a Canaletes.⁹ Aquesta va ser l'única resposta a la demanda creixent, que va permetre proveir amb més regularitat la zona de la Rambla i del Raval i també va permetre la cons-

6. Es van oferir dos punts de captació; a Sant Quirze i a Gallifa. Les aigües havien de ser conduïdes fins al riu Congost. Voltes Bou, P. *Historia del abastecimiento de agua a Barcelona*, pàg. 47.

7. Voltes Bou P. *Historia del abastecimiento de agua a Barcelona*, pàg. 60.

8. La pèrdua d'aigua era espectacular; segons un informe del 1763, la ciutat comptava amb 150 pomes de les quals en rebia 80 i les altres es perdien per a altres usos sovint no autoritzats.

9. García Fuertes, Gemma. «La accesibilidad al agua en la ciudad y llano de Barcelona». A *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona. 1985. Pàg. 393.

trucció d'una font a la Barceloneta.¹⁰ Però les aigües es destinaven bàsicament a altres usos: abastia tretze molins durant el segle XVIII (sense comptar els petits molins superditats a altres més grans); regava grans zones de regadiu, que amb els seus productes abastien Barcelona, des de Sant Andreu fins al Portal Nou passant per Sant Martí de Provençals; movia petits tallers de manufactures (tallers de cordes de violes, adobadors entre d'altres), i servia de safareig o claveguera a l'interior de la ciutat. Malgrat el continu augment demogràfic, els usos i el nombre de molins i fibres no van patir cap augment amb relació al segle XV; cal pensar, doncs, en la importació de farines de fora a l'àrea d'influència de la Sèquia.¹¹ D'altra banda, el manteniment del nombre de fibres no reflectia d'una manera objectiva el manteniment de la superfície conreada; devien existir factors paral·lels que donessin cobertura a la demanda d'aigua, com ara la intensificació del temps d'obertura, la millora de la xarxa secundària o el cabal alliberat per la Sèquia. Sigui com sigui, existeixen indicis documentats per pensar en un augment de la superfície conreada.¹²

Durant tot el segle XVIII, els esforços es van dirigir cap a la captació de nous recursos; les obres de millora havien resultat insuficients i van acabar per saturar-se, la demanda anava augmentant i la situació es va veure agreujada amb l'aparició dels primers camps d'indianes, que requerien una gran quantitat d'aigua. Si durant els segles XVI i XVII totes les alternatives per proveir Barcelona d'aigua havien fracassat, durant el segle XVIII prengué més força la possibilitat de millorar encara més la xarxa d'abastament del Rec Comtal.

La construcció de la mina de Montcada

La mina de Montcada representa un punt i a part dins la història de la Sèquia Comtal. Juntament amb la formació de la societat de propietaris, va néixer un nou model d'administració, modern i capacitat per donar cabuda a les incipients indústries que havien de marcar el futur i el desenvolupament de la ciutat de Barcelona.

La construcció de la mina de Montcada no es va caracteritzar ni pel consens entre les diferents parts ni per la rapidesa de l'execució del projecte. Al projecte inicial, finalitzat amb problemes l'any 1778, s'hi va afegir l'ampliació del 1822 i les successives millores i ampliacions que s'han anat fent fins avui.

Prèviament a la construcció de la mina van tenir lloc una sèrie de fets que no es poden passar per alt. L'any 1776 havia esclatat un conflicte d'interessos entorn de la propietat de la Sèquia que tingué greus conseqüències; s'enviaven a la zona grups de tropes per vetllar pel bon ús de la resclosa del Besòs, entre els quals s'hi van enviar destacaments de Mossos del Reial Resguard i Mossos d'Esquadra a través de la Reial Audiència. Un any mes tard, a conseqüència del desbordament del riu Besòs,¹³ les infraestructures

10. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. 1994.

11. Al llarg del riu Besòs hi havia molins amb una capacitat de producció notable; eren els molins d'Estadella i Altafulla a Sant Martí de Provençals.

12. García Fuertes, Gemma. «La accesibilidad al agua en la ciudad y llano de Barcelona». A *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés del Pla de Barcelona. 1985. Se'n desprèn que l'augment va ser real.

13. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. Pàg. 48.

de captació van quedar molt malmeses i va ser necessària la redacció de projectes alternatius que asseguressin un cabal estable. La situació encara es va veure més agreujada amb la crescuda del 1778, que va rebaixar el llit del riu i va fer impossible la reconstrucció de la resclosa, que havia desaparegut un any abans.

Totes les parts van coincidir en la necessitat d'un nou sistema, i l'Ajuntament de Barcelona va encarregar a l'arquitecte Joan Soler i Faneca la redacció d'un projecte que donés cobertura a totes les demandes de l'època estiuenca. D'una banda, es van presentar dues alternatives: reconstruir la resclosa o construir una mina subterrània que derivés les aigües cap al Rec Comtal. D'altra banda, l'intendent Barón de la Linde va presentar un projecte, redactat per l'arquitecte Josep Mas, que pretenia desviar les aigües subterrànies del riu Besòs cap a la Sèquia Comtal. Aquests tres projectes van ser avalats per l'enginyer militar José Subirats, si bé aquest es decantava més pel projecte de la mina subterrània.¹⁴

Finalment, totes les parts implicades van acordar finançar la construcció de la mina de Montcada. El Patrimoni Reial, l'Ajuntament de Barcelona, els propietaris de les terres i els propietaris i concessionaris dels molins s'havien d'encarregar d'aportar els recursos. S'havia previst una aportació inicial de 130.000 rals per part del Ministeri d'Hisenda, 120.000 rals per part dels porcioners¹⁵ i els propietaris de les terres i 100.000 rals aportats per l'Ajuntament de Barcelona. Finalment, les obres van començar amb un pressupost de 115.000 rals, 42.000 rals aportats pel Patrimoni Reial i provinents de la producció d'un any de tots els molins, 50.000 rals que l'Ajuntament de Barcelona va aconseguir del sobrant d'un impost sobre la carn i, per últim, 23.000 rals que van aportar els porcioners i els propietaris de les terres. L'any 1786 es van donar per finalitzades les obres, que havien estat dirigides per José Subirats, i Josep Mas i Soler n'havia estat el director dels arquitectes executius. A l'exterior s'hi va col·locar una placa per commemorar la fita.¹⁶

Les conseqüències de la construcció de la mina de Montcada es van notar a llarg termini, tant des del punt de vista jurídic com des del punt de vista administratiu.

El Rec va continuar sota el poder reial, amb uns criteris administratius similars als emprats en l'època medieval. Amb l'aportació dels diferents col·lectius interessats en les aigües de la Sèquia, el Patrimoni Reial es va veure obligat a sucumbir a les pressions exercides des de l'Ajuntament de Barcelona o des dels grups de propietaris i administradors dels molins. Es va imposar una certa flexibilitat jurídica a l'hora de donar les concessions i, segons un antic privilegi, l'Ajuntament controlava el dret a l'interior de la ciutat. Tot i que la possessió i el control van perdurar de la mateixa manera, la necessitat que tenien

14. Les raons semblen molt clares: el Besòs només rebia aigua de les pluges però en la seva part baixa, des de Mollet del Vallés fins a Montcada (6 km), el pendent és mínim (5 m) i el llit és totalment permeable; i, sobretot, l'escassa velocitat que assoleix l'aigua permet la formació d'una gran reserva d'aigua subterrània. Clapés i Corbera, *J. Fulles històriques de Sant Andreu*, Pàg. 122-123.

15. Els porcioners eren copropietaris dels molins, juntament amb el Patrimoni Reial, dels anomenats molins reials del Rec Comtal.

16. La placa diu així: Mina / con el objeto de permanente / abasto / en notoria utilidad del / público / a expensas del real erario / de la ciudad de Barcelona / y de los interesados / en los molinos y riegos de tierras / en el glorioso reinado / del señor Don Carlos Tercero / proyectada y construida / siendo intendente / el ilustre varón / Barón de la Linde año 1778.

els diferents col·lectius d'unir-se i el paper cada cop més important que exercia l'Ajuntament de Barcelona van obrir les portes al naixement de la societat de propietaris.

Amb la nova mina de Montcada el potencial d'abastament va augmentar substancialment. En el decenni 1778-1788 es van atorgar quarant-set concessions noves de les quals vint-i-quatre eren per a regadiu, tretze per a blanqueig d'indianes, dues per a altres indústries i de vuit no se'n va especificar l'ús.¹⁷ Aquestes concessions representaven el 30 % de totes les concessions de Barcelona i la rodalia en el període 1723-1808,¹⁸ espai de temps que va suposar un progrés econòmic notable amb relació al segle XVIII.

L'ampliació del 1822

Superades les dificultats derivades de la invasió francesa, l'augment de les demandes fruit de la diversificació dels usos, bàsicament industrials, va obligar a ampliar la mina del 1778 per tal d'assegurar-ne un cabal estable. Però anteriorment, l'any 1820, la possessió de la Sèquia, que havia estat des del començament en mans reials, era traspassada a l'erari públic. Aquesta nova situació va permetre la formació de la junta supervisora de l'ampliació i precursora de la junta de propietaris.

L'any 1822 les diferents parts van acordar l'ampliació de la mina de Montcada i la creació d'una junta, formada per tots els interessats, que n'havia de supervisarr les obres d'ampliació.

El 17 de juny de 1822, els ajuntaments de Barcelona, Sant Martí de Provençals i Sant Andreu, juntament amb l'erari públic, van signar un primer acord pel futur repartiment de l'aigua:¹⁹

1. Barcelona rebria un terç del cabal total de la mina de Montcada i el portaria mitjançant un conducte separat des de la *casa boca* a la mina.
2. Les fibres de regadiu serien arranjades, el nivell aixecat i el nombre disminuït.
3. El conjunt de les reformes seria comunicat al Comissionat Principal del Crèdit Públic.

Les obres es van iniciar el 27 de juny de 1822. Els braços de la mina es van modificar respecte del projecte inicial per consell dels arquitectes;²⁰ el Crèdit Públic es va oposar a la nova orientació, sense que se'n sabessin mai els veritables motius, que responien a la negativa del finançament del projecte i a la continuació de les obres. D'altra banda, els conflictes sobre la titularitat de la Sèquia van fer aturar momentàniament el curs de les obres. Per tal de desbloquejar la situació, el cap polític va convocar tots els interessats el 18 de juliol de 1822.

17. Gemma García Fuertes ha estudiat amb detall aquestes concessions i les ha exposat en l'article «La accesibilidad al agua en la ciudad y llano de Barcelona». A *Història urbana del Pla de Barcelona*, volum I, pàg. 394.

18. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. Pàg. 53.

19. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*.

20. Pedro Serra i José Mas. En comptes d'orientar-se cap al riu Ripoll els arquitectes eren partidaris de la construcció des de l'extrem de la mina existent fins al peu de la muntanya del cantó oposat del riu. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*.

El Crèdit Públic defensava la seva actitud basant-se en el conveni signat amb l'Ajuntament de Barcelona, que atorgava un terç de les aigües a la ciutat i, segons els comissionats del Crèdit Públic, faria perillar l'abastament correcte als molins; i també justificava la seva posició al·legant la propietat de la mina, les aigües i el Rec.

El Cap Polític negava aquesta propietat i es mostrava favorable a l'ampliació de la mina per solucionar els problemes d'escassetat d'aigüa i evitar així possibles malalties contagioses que accentuarien les tensions socials.

La posició dels regants era del tot favorable, donava suport a les obres com a única solució per assegurar les seves collites, però acceptava la racionalització i la disminució del nombre de fibres.

Desbloquejada la situació i enteses les parts amb relació a les obres que hi havia en marxa, els problemes van aparèixer ben aviat per a la junta encarregada de la supervisió. Les despeses havien estat dividides equitativament entre totes les parts, però el Crèdit Públic i els porcioners no n'estaven satisfets; el Crèdit Públic va intentar endarrerir les obres, i els porcioners dels molins, més favorables a la perllongació de la mina, tenien una situació financera difícil. A més, el col·lectiu dels regants era puntual a l'hora de pagar la seva part i l'Ajuntament de Barcelona, que al principi havia ajornat els pagaments, va donar l'impuls definitiu. L'Ajuntament de Barcelona pretenia encetar un ambiciós projecte d'abastament d'aigua per a la ciutat i les aigües de la mina de Montcada entraven dins d'aquest programa.

Finalment, les obres iniciades el 1822 van permetre ampliar en 148 canes les 1.350 que hi havia des del 1778, les quals s'afegiren a les 333 vares del 1838-1839 i les 353 del 1844-1847. Les obres van costar, en total, 344.352 rals.²¹

L'ampliació del 1838 i la Societat de Regants

Quan les obres ja s'havien acabat, la junta formada per les diferents parts encara no havia desaparegut a causa del retard de certs pagaments. La desvinculació total del Rec Comtal de les possessions estatals encara trigaria un temps a portar-se a terme, però es veuria afavorida pel Decret del 1835.

El 19 de novembre de 1835, segons Ordre Reial, les aigües subterrànies van ser privatitzades i traspassades als propietaris de les terres per les quals circulava, però l'administració del Rec ja havia viscut un període convuls caracteritzat pels atacs de les diferents parts interessades.

L'any 1834 va morir el batlle del Real Patrimoni a Catalunya, Manuel de Ibarra, i va ser-ne nomenat successor Antonio Aspre, el qual va designar el seu nebot, José Schmid, com a zelador de la Sèquia, i José Roger com a ajudant.

La mala gestió, però sobretot la recollida d'arbitris entre les butlletes de regadiu, va aixecar veus crítiques entre els usuaris, que encara es van accentuar més pel mal estat de les infraestructures. La situació a la qual es va arribar va causar que,

21. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*.

durant l'estiu del 1835, els partícips dels molins, Pedro Rocabrana i Jaime Pujol, es fessin amb el control de l'administració dels molins i del Rec Comtal amb el suport del Comptador General d'Hisenda. La nova administració va fer néixer recels en el Batlle General, que van generar tensions entre les dues posicions i que no van remetre fins a la promulgació de les «Ordenanzas para el régimen y gobierno de los molinos reales de Barcelona», que limitaven el control del Batlle General sobre els molins del Rec.

Antonio Asprer acceptà les noves condicions, però, malgrat tot, va mantenir en el càrrec José Schmid tot i que substituï Roger per V. Sabatella. Amb tot, l'any 1837 la mala administració i la manca de vigilància van motivar alguns atacs a les fibres i es va agreujar, així, la situació del 1835.

Decidit a eradicar la mala gestió de la Sèquia, el Cap Superior Polític, J. M. Cambronero, va fer-se amb el control de la Sèquia emparant-se en la Reial Ordre del 1836 la qual permetia la potestat d'autoritats civils en matèria d'aigües. Cambronero va nomenar l'alcalde de Barcelona com a administrador provisional, i el 17 d'abril de 1838 es va convocar una reunió de tots els interessats en els beneficis de la Sèquia Comtal.

L'objectiu de la reunió era posar fi als disturbis causats per la manca d'aigua i l'ampliació de la mina de Montcada; les propostes presentades per Cambronero van ser acollides positivament per tots els interessats a excepció de la Batllia General que qüestionava la reunió del 17 d'abril.

Malgrat tot, es va formalitzar la constitució de la junta encarregada de l'ampliació de la mina, defensada pel Cap Superior Polític, a petició dels partícips de la junta al·legant l'ús públic de l'obra; i amb el rebuig de la Batllia General, que pretenia apel·lar a l'autoritat militar de la Ciutadella.

Segons una missiva del 24 de juny, Cambronero reafirmava el seu suport a la nova junta i li donava plens poders perquè fos l'administradora legítima de la Sèquia Comtal; a més, també es mostrava a favor de la redacció d'una constitució que regulés els drets dels interessats i la distribució de les aigües.

Un cop la junta va quedar legalitzada, va procedir al cobrament de les quotes endarrerides, tant de l'ampliació del 1822 com de les obres del 1838, de la Batllia General, la qual s'hi va negar²² i aconseguí aturar les obres. El 7 de maig de 1839, segons Ordre Reial, quedaven aturades les obres fins que no s'especificués qui tenia jurisdicció sobre el Rec Comtal i, per tant, qui havia de dirigir les obres.²³

Després d'intenses negociacions a Madrid i per ordre del Cap Polític Superior, les obres es van poder reprendre, amb la Junta com a única administradora de la Sèquia. A partir del 1840 la situació es va normalitzar i la Junta va iniciar una administració efec-

22. El Batlle General al·legava que el 1822 no existia el Reial Patrimoni i que en el present no reconeixia l'administració de la junta. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. Pàg. 106.

23. Els litigis judicials sobre la propietat del Rec Comtal han estat presents fins als nostres dies, a les ordenances mai no va quedar clara la propietat del Rec Comtal, davant aquest dubte la junta administrativa venia, segons el seu interès. Aquest problema va començar a principis de segle amb la construcció d'edificis i la posterior venda sense poder demostrar-se la propietat.

tiva contra els abusos i la mala gestió. D'altra banda, el 20 de desembre de 1839²⁴ es va acabar l'ampliació de la mina amb 333 vares més i un cost de 163.637 rals que es van restar dels 168.687 que s'havien ingressat.²⁵

Per commemorar-ho es va col·locar una placa al costat de la del 1778.²⁶

La diversificació dels usos

Introducció

És necessari, abans d'iniciar el tema sobre la indústria i el regadiu, delimitar fins a quin punt el Rec Comtal ha pogut influir en les indústries andreuques o barcelonines. El Pla de Barcelona es va caracteritzar durant molts anys, i ja en el segle XVIII, pel predomini del sector tèxtil. Aquest sector emprava les aigües de la Sèquia en petits tallers de l'interior de la ciutat o en factories al llarg del recorregut del Rec. Amb l'arribada de la màquina de vapor, la ciutat de Barcelona es va veure afavorida per la instal·lació d'indústries amb aquest sistema, però a mitjan segle XIX la majoria ja s'havien traslladat per motius econòmics i socials. Només restaren indústries auxiliars del tèxtil, alguna gran indústria del sector i altres factories de diversos productes.

Per tant, sense haver arribat a cap conclusió, s'observa un estret lligam entre la Sèquia i l'aparició d'indústries al llarg del seu recorregut, i queda justificada la presència del Rec en tots els sectors industrials del Pla de Barcelona.

La industrialització i la mina de Montcada

A les acaballes del segle XVIII, Sant Andreu era un municipi eminentment agrícola, amb una presència testimonial d'altres sectors econòmics. Fou en aquesta època quan la ciutat de Barcelona experimentà un creixement econòmic fruit de l'especialització de l'agricultura i l'augment de la indústria.

Barcelona concentrava la gran majoria dels sectors industrials, especialment el tèxtil, exceptuant els camps d'indianes, un vertader motor econòmic per als municipis de la rodalia de la ciutat. Aquest procés industrial consistia en blanquejar les peces de roba abans de tenyir-les i el blanqueig requeria una gran quantitat d'aigua així com terrenys barats per eixugar les peces al sol, i també era necessari tenir bones comunicacions amb la ciutat de Barcelona. Aquests factors van motivar la instal·lació d'aques-

24. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*.

25. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. Pàg. 109.

26. «A espensas / del Esco. Ayuntamiento de la Ciudad de Barcelona / de los propietarios irrigantes que tiene derecho / al uso de las aguas de esta mina / y / de los propietarios y partícipes de los molinos / excepto el Real Patrimonio / se construyeron en el año 1822 / ciento cuarenta y ocho varas / y en los años 1838 y 1839 / trescientas treinta y tres varas. Es de advertir que en esta lápida ha quedado el espacio suficiente para anotar el número de varas de prolongación de mina que en lo sucesivo se construyan. Ordenanzas para el régimen, constitución y gobierno de la sociedad de propietarios interesados al aprovechamiento del agua de la Acequia Condal y sus minas.» Pàg. VI edició de 1842.

tes factories en municipis com Sant Martí o Sant Andreu. Els pioners d'aquestes indústries foren Jacint Esteve el 1736, Antoni Serra el 1737, i Bernat Glòria el 1738. Entre 1746 i 1748 hi havia vuit llicències; el 1754 hi havia 456 telers, i 22 llicències el 1768, amb 1.966 telers.²⁷ Segons el cens de Duran i Sanpere, 16 dels 22 prats d'indianes que hi havia el 1768 es trobaven en l'àrea de Sant Martí i Sant Andreu; a Sant Andreu n'hi havia cinc. Els usos industrials van anar augmentant des de la instal·lació dels primers camps d'indianes i van patir una evolució diferent segons el seu aprofitament en el circuit comercial de Barcelona.

*Tipus i nombre de concessions*²⁸

	1859	1864	1874	1879
Palanques ²⁹	12	8		2
Rentadors ³⁰		5	17	17
Pensions	1	2	2	10

La màquina de vapor

L'ús de les aigües de la Sèquia es va veure incrementat amb l'aparició de les primeres màquines de vapor. Situades sobretot a l'interior de la ciutat de Barcelona, les indústries empraven el sistema de vapor fix, que pels seus avantatges, va anar desplaçant els antics sistemes fins al punt que a Barcelona hi havia 12 de les 18 màquines de vapor el 1841, i 65 de les 125 totals l'any 1848. Però aquest esperançador creixement es va veure aturat per les dificultats que presentaven a l'interior del recinte emmurallat. A mitjan dècada dels 40 del segle XIX, hi va haver una explosió a la fàbrica Bonaplata que en va provocar greus desperfectes; aquest accident juntament amb la manca d'aigua i la inexistència de carbó barat que proveís les indústries va provocar l'èxode cap a les conques dels rius Llobregat i Ter, que tenien cabals suficients per moure grans turbines i això permetia abaratir els costos i fabricar productes amb llana o lli.

Des d'un bon principi, tant la poca capacitat hidràulica del riu Besòs com del Rec Comtal, els va marginar dels grans processos industrials i retaven només com a font d'indústries auxiliars o de petit abast donada la seva proximitat amb la ciutat de Barcelona.

Durant la dècada dels 50, els contribuents industrials a Sant Andreu van augmentar, però dels 47 industrials només una part utilitzava la màquina de vapor. Els produc-

27. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*.

28. Martín Pascual, Manel. *La lluita pel control de l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. Pàg. 176.

29. La palanca consistia en una plataforma situada sobre la sèquia en la qual s'hi rentaven manualment les peces tèxtils.

30. Els rentadors eren les instal·lacions on es rentaven o es blanquejaven les peces tèxtils desviant un cert cabal d'aigua.

tes manufacturats eren diversos, cotó lli i cànem originari dels camps de la zona,³¹ en canvi no es documenta l'ús de la llana. Tanmateix és sorprenent que no se citessin les dues indústries més importants de Sant Andreu: el vapor del fil i el vapor del Rec. Malgrat la discreta rellevància de la indústria andreuca en el panorama barceloní i català (un 0,021 % respecte de Barcelona, i un 0,014 % respecte de Catalunya), cal destacar que amb relació a la dècada anterior, les 28 màquines de vapor incloïen el municipi en l'inici de l'eclosió de la industrialització.

Les dades del 1861 aporten una situació totalment diferent.

*Comparació 1853-1861*³²

	1853	1861
Telers	837	518
Telers mecànics	25	235
Sense especificar nre. de telers	4 fabricants	
Sense especificar filat o teixit	1 fabricant	
Fusos	9.332	13.994
Cardes	8	64
Blanqueig		1
Tint		2
<i>Total fabricants</i>	47	40

L'any 1860, la vila de Sant Andreu tenia una població de 11.065 habitants. Si la comparem amb la població que tenia la vila l'any 1842, 4.345 habitants, es pot confirmar un fort creixement de la població causat, bàsicament, pel creixement natural i el moviment migratori originat per la instal·lació de les primeres indústries provinents de l'interior de Catalunya.

Segons la comparació dels registres industrials de 1853 i de 1861, Sant Andreu es trobava en un moment àlgid de concentració industrial, el capital invertit l'any 1861 era de 3.546.460 pessetes; el nombre de treballadors l'any 1861 era de 1.299 i les dades de 1853 no especifiquen el nombre de treballadors.

31. Sant Andreu, dins del radi d'acció de les aigües de la Sèquia Comtal, comptava amb unes importants plantacions de cànem, situades cap al riu besòs.

32. Gimeno, Pilar. «La industrialització a Sant Andreu (1839-1904)». A *Finestrelles*, 9. Pàg. 112.

En virtut de la dades de 1861, un total de set fabricants controlaven un 92,8 % del capital invertit, 3.291.500 pessetes exactament; 33 empresaris tenien un capital inferior a 100.000 pessetes, un 7 % del total.

La indústria a Sant Andreu comparada amb els pobles dels afores de Barcelona

	Sant Andreu		Sant Martí		Barcelona ciutat	
	Contr. capital		Contr. capital		Contr. capital	
Tèxtil	26	7.633,7	26	39.880,7	470	261.957,8
Cotó	25	6.595,1	40	38.068,0	308	243.369,0
Llana			1	1.334,6	17	4.233,5
Seda			1	478,1	35	5.731,2
Lli i cànem	1	1.038,6			34	2.550,3
Mescla					76	6.073,8
Metal·lúrgica			4	2.755,7	34	30.340,0
Química			3	116,8	16	1.585,7
Fusta i suro						
Cuir i calçat			14	4.071,6	75	12.053,0
Paper					4	1.560,0
Aliment i beguda	1	52,4	4	5.799,7	6	5.879,0
Farines	1	52,4	4	5.799,7	6	5.879,0
Destil·lats						
Oli						
Total	28	7.696,6	67	52.624,6	605	313.375,5

La preeminència del sector cotoner és, doncs, innegable. Les causes són evidents, en primer lloc cal destacar les característiques del cotó, una fibra amb una excel·lent capacitat de transpiració, en segon lloc l'assequible preu de la fibra a causa de la mà d'obra esclava.

va i la facilitat de mecanització. El cotó més fàcil de tractar mecànicament va permetre el desenvolupament de les indústries i, de retruc, l'abaratiment de la fibra, per contra, l'avançament de la popularitat entre les classes menys afavorides desplaçà definitivament altres fibres com el lli o el cànem, per la dificultat d'adaptar-les al procés de mecanització.

Segons la fibra, el procés de mecanització va augmentar i, sobretot el tissatge, també va augmentar el nombre de fusos i de cardes i aparegueren dues noves indústries: la del tint i la del blanqueig. Gràcies a la mecanització, la producció va augmentar notablement, la producció d'un fus mecànic era de mitjana entre quatre i sis vegades superior a un fus manual, els teixits de cotó catalans passaren de cobrir la meitat del mercat espanyol a cobrir-ne quatre cinquenes parts,³³ els teixits catalans van substituir les peces europees i s'escamparen per la resta d'Europa.

La rogalia de Barcelona era el domicili de l'anomenat ram de l'aigua (acabats i tintoreria); les peces tèxtils, un cop sortides del teler podien presentar tres fases de tractament: blanqueig, tint i estampat. El blanqueig transformava la peça tèxtil en una roba blanca, el tint acoloria les robes ja blanquejades, i l'estampat consistia en la impressió de dibuixos donant lloc a les indians.

Sembla que el sector tèxtil acaparava un 11 % de la població activa de Sant Andreu cap a l'any 1861.³⁴ Sant Andreu, l'any 1861, es trobà, amb la gran aportació del lli per Manuel Portabella i Fabra i Puig, en transició cap al cotó, però l'època de canvi només havia començat, malgrat el 40,72 % del capital contribuït en el sector del lli.

La instal·lació de les empreses tèxtils va ser cabdal per a l'assentament d'altres indústries relacionades amb alguns processos, com el tint, o amb la fabricació de peces per als telers. Aquest va ser el motiu de fàbriques de colorants, fàbriques especialitzades en mecànica tèxtil, etc. Però malgrat el gran creixement durant la dècada del anys seixanta del segle XIX, la manca de proveïment de cotó, provocada per la Guerra de Secessió americana, va fer que la indústria catalana entrés en una etapa d'estancament i fins i tot de certa regressió.

No serà fins a la dècada dels 80 quan s'iniciarà l'anomenada «febre d'or», època en què les empreses catalanes van viure el seu millor moment; la repatriació de capitals produïda per la guerra dels deu anys a Cuba (1868-1878), la fil·loxera a França i, com a conseqüència, l'augment del poder adquisitiu dels pagesos catalans, van ser alguns dels factors que provocaren un fort augment de la demanda de productes, entre els quals el teixits catalans, que a diferència dels espanyols, eren més competitius des del punt de vista econòmic. A partir de 1890 les empreses catalanes van tornar a patir un fort retrocés; la crisi francesa va impedir l'exportació de vins i licors catalans; les crisis successives del blat espanyol van produir l'obertura del mercat a importacions, impossibles de competir amb el malmès blat autòcton i, en conseqüència, l'empobriment de la pagesia, que no podia adquirir el tèxtil català. A conseqüència de la crisi les indústries andreuques, bona part del capital familiar,³⁵ va experimentar una reducció dels beneficis i en alguns casos es van arribar a tancar empreses.

33. Gimeno, Pilar. «La industrialització a Sant Andreu (1839-1904)». A *Finestrelles*, 9. Pàg. 114.

34. Es desconeix el nombre total de la població activa andreuca. Gimeno, Pilar. «La industrialització a Sant Andreu (1839-1904)». A *Finestrelles*, 9. Pàg. 116.

35. La majoria d'indústries andreuques eren de capital familiar, a excepció de l'empresa Fabra y Coats.

Segons el registre de «La Administración de Contribuciones y Rentas» que inclou des de l'any 1898 fins al 1902,³⁶ i partint de les conclusions, la indústria andreuena, a finals del segle XIX i a principis del segle XX va patir una disminució del nombre de propietaris industrials, probablement per la mecanització i per la necessitat d'espais més grans, que aquelles empreses de capital familiar no van poder superar.

Les grans empreses es van diversificar, i normalment van destacar per la complexitat de les seves instal·lacions, amb molts fusos, telers i tallers.

Els productes treballats eren molt diversos; destaquen els fils i teixits de matèries com el cotó, la llana o el lli i, de forma residual, la seda i el canem; com a productes manufacturats destaca l'estam i la pana, molt emprada entre les classes socials treballadores.

Els sectors industrials a Sant Andreu

Segons Madoz, l'any 1849 existien dues fàbriques accionades per vapor, una d'elles única a Espanya, que era capaç de filar mecànicament la fibra de lli; aquesta empresa s'anomenava popularment el «Vapor del Fil».

La nova empresa, accionada mitjançant la força del vapor, necessitava tres vegades més força i una major aportació d'aigua calenta, aquest fet juntament amb la pujada del carbó d'importació enfonsaren l'empresa de Ferran Puig. Com a conseqüència de les esmentades crisis Ferran Puig va haver de fusionar-se amb el seu gendre Camil Fabra i van crear la primera fàbrica de troques i cabdells de fil de cotó, a la nova companyia «Fernando Puig e Hijo»; l'any 1884 s'uniren en societat anònima C. Fabra i Cia. I Manuel Portabella Fill i Cia. A mida que avançava el segle XIX, la nova societat es va anar fusionant amb altres empreses andreuenques, culminant amb la fusió de l'empresa escocesa «J. And P. Coats Ltd.», mitjançant la fusió amb «Nuevas Hilaturas del Ter» (colònia de Sant Vicenç de Torelló) i amb «Barcelona Manufacturing Co. Ltd.».

De les fusions amb les empreses andreuenques en va resultar el trasllat de l'empresa que passà de l'antiga fàbrica del «vapor del fil» a l'actual emplaçament, amb l'adquisició de Ca l'Alsina i «L'Algodonera» del senyor Mas i Esteve, popularment coneguda com el «vapor del Rec», l'any 1915. L'empresa Fabra i Coats fabricava fil, teixit, tints per als seus productes i cabdells de fusta.

Som, doncs, davant una gran fàbrica comparable amb altres grans indústries barcelonines com la Espanya Industrial, La Canadenca o La Maquinista Terrestre y Marítima.

Segons mossèn Clapés, l'any 1852 Marian Puig va construir una fàbrica de teixits, cap als anys cinquanta del passat segle Jaume Vilardell va construir la seva fàbrica de teixits a l'actual Casal Catòlic; Clapés també ens dona notícies sobre la fàbrica Portabella, coneguda com «els alemanys», posteriorment adquirida per la Societé Lanière Barcelonaise, que fabricava teixits de seda, llana i blondes i era el segon contribuent industrial de Sant Andreu.

36. Gimeno, Pilar. «La industrialització a Sant Andreu (1839-1904)». A *Finestrelles*, 9. Pàg. 112.

Altres empreses dignes de ressenyar són Hilaturas Caralt y Pérez, Passenet y Cia., la filatura Guardiola y Albareda, que alternava el filat de cotó i el de mescla, i la firma Sendra i Frigola.

La firma Hijos de Juan Mateu, coneguda popularment com «Can Galta Cremada», va ser la successora de la Societ  Lanierre Barcelonaise, que l'any 1908 gaudia del 80 % de la producció de llana i que més tard va desaparèixer. Can Galta Cremada apareix entre els anys 1911 i 1921 com el segon contribuent industrial, ja que disposava de 694 màquines de filar i 51 telers l'any 1921, augment provocat per la demanda estrangera i per l'adquisició de la firma Roger y López.

El sector del lli estava representat, a Sant Andreu, tant per l'Espanyola dels Fabra, immersa en la fabricació de xarxes de caça i pesca, i per altres indústries com Baldomero Barjuan, Viuda e hijos de J. Bonell i, a partir de l'any 1933, per firmes com Guardiola y Albareda i Sendra y Frigola.

Auxiliar del tèxtil

Aquest sector representava entre un 7 % i un 8 % amb relació als altres sectors industrials de Sant Andreu. Les indústries de l'auxiliar del tèxtil es concentraven bàsicament a la rodalia del Rec Comtal o d'altres mines atesa la quantitat d'aigua que empraven.

En el ram de la tintoreria trobem firmes com Planella y Cia., la Marcelli Abel y Cia., posteriorment transformada en José Maria Abel y Cia. i la Font y Santr s. Amb relació al blanqueig cal destacar la firma Viuda de Punt  i Figueres.

El cuir

El sector del cuir sempre es va trobar sotmès al desenvolupament del Rec Comtal. En primer lloc, cal destacar l'adoberia Riera i Planas, creada l'any 1899 i adquirida el 1918 per la firma Allende y Cia.; l'adoberia Riera utilitzava, en el procés d'adobar, la tècnica per remeses.³⁷ L'adoberia Riera va arribar a tenir una producció per a uns dipòsits d'entre 185 i 190 metres cúbics, fet que la feia situar-se com a capdavantera del sector i en disset  lloc en el total de la quota fiscal. L'adquisició de la firma Riera per part d'Allende y Cia. va fer que augmentés fins al 9% del total de la quota industrial l'any 1921, i més tard va ser adquirida per la Compañia Peninsular de Asfaltos.

L'any 1906 trobem l'adoberia d'Eduard Castells, Josep Arnó o Auss  Puig, popularment coneguda com «El Verdet»; l'adoberia de Madurell Queralt y Cia., que l'any 1921 cotit-

37. Les remeses eren un clot enrajolat amb cairons de 40 x 40 cm; les peces de pell, prèviament tractades, es col·locaven ben planes i d'una en una a la remesa; a sobre de les remeses es cobria d'escorça, [...] i entre peça i peça es posava una llauna de fusta de 3 centímetres de gruix i 2 metres de llargada. Col·locades totes les peces, aquestes es cobrien amb fustes per evitar que en inflar-se les pells, per absorció de tan  sortissin pel damunt de la remesa. Posteriorment, la remesa s'omplia d'aigua vermella de la "bassa", [...]. Es deixaven les pells dins aquesta remesa fins que l'aigua era ben clara, és a dir quan les pells haguessin absorbit tot el tan ; normalment trigava un parell de mesos. Checa Artasu, Martí; Gimeno Barona, Pilar. «Anatomia d'un paisatge industrial: Districte IX - Sant Andreu (1904-1934)». A *Finestrelles*, 9. P g. 161.

zava per un dipòsit de 8 metres cúbics i, per últim, l'adoberia de Josep Cosse o Cosí, que l'any 1921 cotitzava per uns 18 metres cúbics mitjançant el procediment de la remesa.

Cap als anys vint es va introduir en el mercat industrial andreuenc la firma Ignacio Zaragoza, coneguda com «Can Zaragoza», que va tenir una plantilla de 30 treballadors i uns nocs de producció amb 54 metres cúbics, i va esdevenir el segon contribuent del sector. Cap als anys 30 l'empresa es decantà cap al procés de tint, i no es va dedicar tant a l'adoberia, amb vuit màquines de tenyir. A prop de Can Zaragoza trobem la Tenería Ibérica de San Andrés de Schimdt Marx y Cia. Altres firmes com José Batlle, Hijos de Ramon Riera Planas i la firma Socias y Bonet, amb sis metres cúbics de producció, completen aquest sector a Sant Andreu.

Indústries químiques

Fábrica Nacional de Colorantes y Explosivos S. A.

Aquesta empresa, fundada l'any 1922, fou la iniciativa d'un grup d'empresaris espanyols. La creació de la empresa va ser possible sobretot gràcies a l'empresari Leopold Sagnier Villavecchia. Aquest enginyer s'havia associat amb Vero Vidal i Cusachs per crear una empresa dedicada a la producció de colorants extrets de l'hulla i el quitrà. L'any 1912 va morir Vero Vidal, i l'empresa va ser conduïda per la seva vídua i per Sagnier; la producció anava augmentant amb una part important destinada al sector del tèxtil. L'any 1919 va morir la vídua de Vero Vidal i va quedar com a únic propietari Sagnier.

Va ser en aquella dècada quan la importació de primeres matèries d'Alemanya va patir un sotrac a causa de la situació econòmica de l'importador i de les posteriors restriccions. Sagnier encapçalà un grup d'empresaris que intentaren establir les bases i aconseguir les ajudes per a la creació d'una producció nacional de colorants. Aquest fet va determinar-ne la fusió. Els empresaris eren sis: Vero Vidal, la fàbrica de Josep Pellicer, un fabricant d'anilines i d'altres productes químics de Sant Andreu, la fàbrica de Ramon Graupere i Garrigó, fabricant de coles, grogues i betums, la firma Marca i Otzet de colors d'anilina, la societat espanyola de productes químics i, finalment, la química Terrassenca S.A. Així quedava fundada la FNCE. el 30 de setembre de 1922.

La nova fàbrica es va situar a l'antiga indústria de Josep Pellicer, ubicada entre les vies de MZA, el passeig de Torras i Bages i el Rec Comtal. L'empresa va tenir una forta implantació a Sant Andreu, des dels punts de vista econòmic i social, tot i que tractava amb matèries altament contaminants.

A finals de la dècada dels quaranta, l'empresa va vendre el 50 % de les accions a la Bayer, la qual es va fer amb el control de la firma. Finalment, cap a la d'ecada dels vuitanta, l'empresa va desaparèixer.

Altres empreses andreuencs

Dins del sector productor de maquinària trobem tota una sèrie d'empreses com la Hispano Suissa, la Ricart España, entre d'altres.

Però les dues empreses més relacionades amb el Rec Comtal foren, en primer lloc, la Maquinista Terrestre y Marítima, una empresa que va dinamitzar l'economia del barri i que va suposar per al Rec Comtal l'última indústria que va contribuir a la societat de propietaris. En una posició més modesta, trobem l'empresa Murt i Morros, que emprant les instal·lacions de l'antic molí de Sant Andreu mantenia viva la memòria del passat moliner del canal.

*Maquinista Terrestre y Marítima*³⁸

La societat fou constituïda el 14 de setembre de 1855 i la seva finalitat era la construcció de maquinària pesant.

L'empresa va ser fruit de la fusió dels tallers de Valentí Esparó i Giral i la societat La Barcelonesa, fundada l'any 1838 per Nicolau Tous i Miralpeix i Celedonio Ascacibar. A part dels fundadors, els principals accionistes foren Ramon Bonaplata, Josep M. Serra, Joan Güell i Ferrer, José Antonio de Mendiguren i Nicolau Tous i Soler.

L'impuls fou immediat ja que vingué propiciat per l'augment de les rutes navals i la construcció del ferrocarril.

L'any 1917 l'empresa, que estava situada a la Barceloneta, va comprar 18 hectàrees de terrenys agrícoles a Sant Andreu. La instal·lació de la Maquinista a Sant Andreu va ser conseqüència de dos fets molt importants: en primer lloc, l'entrada en el capital de l'empresa de les dues companyies de ferrocarril, la del Nord i la MZA,³⁹ i, en segon lloc, el nomenament de Ferran Junoy i Vernet com a director general.

La nova situació empresarial va impulsar la fabricació de locomotores a gran escala. Aquesta situació va ser causada per l'esmentada entrada de les dues companyies de ferrocarrils existents en aquella època en territori català. Els terrenys foren proposats pel nou director general, ja que permetia una bona comunicació amb les dues línies i estaven ben comunicats.

Les noves edificacions van ocupar un 30 % del terreny total adquirit.

Mossèn Clapés ens recorda la seva construcció:

«Per desentrotllar la construcció de locomotrius en gran escala. A l'efecte adquirí moltes mojudes de terreny al regadiu de la barriada de Sant Andreu, per a muntar els espaiosos tallers adequats a la nova indústria. Una de les dificultats majors amb què hagué de lluitar la Maquinista fou de primer la manca d'espai adequat per al muntatge. Que s'efectuà en la formosa nau de 20 metres de llum per 200 de llargada, provista de 10 fossos de muntatge i una grua elèctrica corredora de 30 tones.

Al mes d'agost de 1920 es feren proves de la primera locomotora motriu de la sèrie 1400 per la MZA, que foren plenament satisfactòries. Se suposa que quan els tallers sia terminats permetran fer una producció anual de 70 a 80 locomotrius de via normal o son equivalent en tipus mes petits.»⁴⁰

38. La Maquinista va ser l'última empresa a cursar la baixa de la societat de regants, l'any 1985.

39. Madrid-Zaragoza-Alicante.

40. Clapés i Corbera, Joan. *El municipi*. Pàg. 76, volum II. Edició de 1984.

La producció de la Maquinista augmentà espectacularment arribant fins a 76 locomotores l'any 1927. La crisi de 1929 enfonsà greument l'empresa, fet que provocà la dimissió de Ferran Junoy. A la dècada posterior començà la producció de motors marins arran del projecte de fer navegable el riu Besòs.⁴¹

L'any 1936 l'empresa ja comptava amb 1.300 treballadors a la factoria de la Barceloneta i amb 450 a la de Sant Andreu.

Empresa Murt y Morros

Aquesta empresa fabricant de maquinària és l'exemple de la petita empresa catalana. Gràcies a l'electricitat abandonà el carbó. Aquesta empresa és significativa perquè ocupava les antigues dependències del molí de Sant Andreu. Va arribar a ser el segon contribuent del sector i el setè contribuent industrial del total andreuenc. Cotitzava per cinc quilowatts de força elèctrica. Posteriorment canvià el nom per Establecimientos Morros, amb una força de tres CV.

Fons documental per a l'estudi del Rec Comtal

Malgrat els obstacles posats per un sector dels interessats i del Patrimoni Reial, la Junta nascuda per al cobrament de les quotes de les ampliacions de la mina de Montcada va esdevenir una societat administradora del Rec Comtal.

La societat, en sessions celebrades el 13 i el 20 de febrer de 1842, va discutir i aprovar el projecte d'unes ordenances. Finalment, el 22 de març i durant el mes d'abril van ser aprovades les ordenances.

És interessant fer una petita introducció a les normes bàsiques que regien la institució encarregada del manteniment del Rec i de la mina de Montcada.

Les ordenances⁴²

El document consta d'un pròleg amb una breu història del Rec Comtal, en què se cita tant el seu origen romà com el seu passat medieval; a continuació hi ha una breu ressenya de la construcció de la mina de Montcada i de les ampliacions de 1822 i de 1838, amb els corresponents conflictes i la persistent negativa del Patrimoni Reial. És destacable la citació de la constitució de les ordenances.

Capítol primer

El capítol primer està dedicat a la definició dels interessats amb dret d'aigua. En primer lloc, l'Ajuntament de Barcelona⁴³ i els propietaris amb els predis dels pobles de

41. Aquest projecte s'abandonà per l'esclat de la Guerra Civil.

42. Per saber-ne més podeu consultar les ordenances de l'annex.

43. En reconeixement a la seva tasca i el seu interès per l'aigua.

Sant Martí de Provençals, Sant Andreu de Palomar, així com altres regants que haguessin adquirit per qualsevol títol legítim.

En segon lloc, tots els contribuents que, a falta de títol legítim, haguessin cultivat des de 1822 i col·laborat en les ampliacions de la mina de Montcada.

A continuació, concreta les atorgacions de les concessions, les condicions del regants i la financiació de la junta.⁴⁴

Capítol segon

El capítol segon tracta de la junta general,⁴⁵ quan es reunia i la citació dels elements produïts durant l'any anterior, durant les celebracions de la junta (el mes d'abril de cada any), l'aprovació dels pressupostos⁴⁶ i el nomenament del vicepresident i el síndic.

Capítol tercer

El capítol tercer està dedicat a la composició de la junta directiva i administrativa i el nomenament dels vocals de cada districte. La junta era formada pel Jefe Superior Político de la Provincia (president), pel vicepresident, pel síndic, per un representant del Reial Patrimoni, per tres representants de l'Excel·lentíssim Ajuntament de la ciutat de Barcelona i per vuit vocals nomenats pels propietaris de predis; concretament, dos vocals pertanyents als molins i fàbriques i dos per cada districte de regadiu. Els vocals eren nomenats cada mes de novembre amb els seus corresponents suplents. Les eleccions eren presidides per una comissió de la junta directiva encarregada de la designació de la data, hora i lloc de les eleccions. Els vuits vocals eren renovats cada mig any.

Capítol quart

El capítol quart tracta sobre les sessions i les atribucions de la junta directiva. Les sessions de la junta se celebraven segons designació del president o de vicepresident; el secretari era l'encarregat de l'arxiu de la junta, dels llibres d'actes, dels registres, dels padrons dels predis... La junta directiva disposava d'un interventor que s'encarregava de tots els ingressos, i un dipositarí encarregat de posseir-los; aquests dos càrrecs també eren elegits entre els membres de la junta.

La junta directiva podia elegir un arquitecte que tenia l'obligació de dipositar a la secretaria els plànols de la Sèquia, les mines i altres obres. Cada mes gener, el dipositarí presentava un resum imprès de l'estat de la Sèquia (aprovat per la junta) al president de la Sèquia Comtal.⁴⁷

La funció de la junta directiva era la conservació del Rec Comtal, la neteja dels marges, camins, ponts, calçades, i altres obres; també vetllava per la conservació i la pro-

44. La financiació provenia del cobrament de les quotes als regants, segons la possessió de terra amb dret a aigua que tinguessin.

45. Al fons documental del Rec Comtal a l'arxiu històric de Sant Andreu, trobem les actes de la junta des de 1838 fins 1968.

46. La junta publicava anualment un fullet on constaven detalladament les quotes que havien de pagar els regants, els cobraments i les pèrdues.

47. Cita núm. 16.

longació de la mina de Montcada, la distribució de l'aigua entre els interessats i, finalment, de la construcció i la conservació de sèquies secundàries, dels conductes, ponts, fibres i regadores. A l'inici de cada estiu, la junta elaborava un reglament sobre les obligacions dels regants, i el penjava en *parajes de costumbre* i en llocs que la junta considerava oportú.

La Corona va aprovar les ordenances. D'aquesta manera semblava culminat el procés de desamortització iniciat l'any 1822; el Patrimoni Reial era desposseït dels seus títols i passava a ser un propietari més, però les ordenances no deixaven clar qui era el propietari del Rec Comtal, aquest fet havia de dificultar en el futur les relacions entre tots els col·lectius.⁴⁸

Dins la nova societat aviat sorgiren divergències entre els diferents interessats.

La nova junta, en un primer moment, gaudí d'una certa llibertat i independència respecte dels interessos estatals, particulars etc. Però la promulgació de lleis referents a matèria d'aigües reduïa cada cop més el marge de maniobra de la junta directiva.

La nova distribució de vigilància i de concessions restringia els abusos.

El reglament d'ús i distribució d'aigües⁴⁹

L'elaboració del reglament va tenir lloc entre 1844 i 1846. El 4 de juliol de 1844 el Cap Superior va convocar tots els propietaris a una reunió general per aprovar el reglament. Segons Reial Ordre de 12 de juny de 1846, quedava aprovat el reglament.

Capítol primer

El primer capítol tracta sobre la distribució segons els dies dels regadius; cada districte tenia, en època de regadiu, dos dies d'aigua a la setmana, els diumenges eren destinats a regadiu extraordinari segons el judici del sequier. L'Ajuntament de Barcelona disposava de l'aigua necessària per a rentadors, jardins o passeigs i per a les fonts públiques, mitjançant el dipòsit i el conducte independent del Rec Comtal.

En èpoques de regadiu, en primer lloc tenien privilegi d'aigua els predis rústics, en segon lloc els conductes particulars de l'Ajuntament, la Ciutadella o el Fort Pienc i, per últim, les rodes dels molins. Finalment, les fibres s'havien d'ajustar segons les èpoques de regadiu, i s'havia de vigilar el seu estricte control i deixar-les ben tancades a fi que no es perdés ni una gota d'aigua per donar un millor servei a tots els regants.

Capítol segon

Per distribuir les aigües, la sèquia comptava amb un sequier i un substitut així com amb un grup de vigilants repartits entre els districtes i nomenats a les alcaldies de cada població. El sequier era l'encarregat de vetllar per l'ús correcte de l'aigua i havia de donar part de qualsevol desviament, usurpació o infracció de les ordenances, que

48. La denúncia tramitada per Pere Gener l'any 1903, on trobem la gestió de la investigació dels béns de la junta, finalment es va resoldre a favor de la junta directiva.

49. A l'annex és possible llegir el reglament de 1846.

obligaven a respectar el marge de deu pams situats a banda i banda del Rec. El sequier era també l'encarregat de l'organització de les brigades per neteges generals o herbatges. El sequier, que exercia un poder «pràctic» en el Rec, dirigia els comunicats als regants, controlava el temps d'obertura de les fibres i era el responsable de la distribució dels vigilants en aquells punts que considerava necessari, els vigilants «podrán usar carabina y canana para el repuesto de municiones, dos pistolas y sable para los días que no usen la carabina».⁵⁰

Capítol tercer

La junta directiva, quan era necessari, nomenava els repartidors d'aigua, que eren els encarregats de la repartició; la vigília del dia de regadiu lliuraven una papereta a cada regant que aquest havia de firmar com a certificat d'haver rebut la concessió. Els repartidors estaven totalment subordinats al sequier.

En dies de regadiu extraordinari, i amb màxima eficàcia, els repartidors es col·locaven a la seu dels diferents districtes per a una major comoditat dels regants.

Capítol quart

El capítol quart especificava detalladament les diverses formes d'agressions que rebia la Sèquia: abocar runes, bestiar dins dels marges, obrir les fibres i regar sense permís, usurpar l'aigua de tercers..., o modificacions en algunes parts de la sèquia com en les fibres o en els repartidors.

Les infraccions de segon grau estaven relacionades amb el manteniment; el soci tenia l'obligació, un cop emprada l'aigua, de tancar la fibra; els socis o colons⁵¹ tenien l'obligació durant els mesos de maig, juny, juliol, agost, setembre i octubre de tenir netes les fibres i també tenien l'obligació de consumir tota l'aigua atorgada i no podien abocar-la al veí si no era que tenien permís d'aquest i dels repartidors o del sequier.

Capítol cinquè

Les infraccions de primer grau eren multades entre 150 i 400 rals a més de la indemnització al tercer perjudicat. Les infraccions de segon grau eren multades entre 20 i 150 rals.

El jurat o tribunal conservador, segons la gravetat i el perjudici, graduava les penes de les infraccions. La reincidència era multada amb el doble de la multa imposada.

Capítol sisè (el jurado o tribunal conservador y de sus procedimientos)

El tribunal conservador estava format per setze jutges i vuit suplents nomenats en Junta General per tots els socis; aquests eren elegits entre la junta, mitjançant paperetes, i per sorteig s'elegien els jutges del tribunal, quatre propietaris i dos suplents per al primer trimestre, i així successivament. Per tant, el tribunal el formaven el vicepresident, quatre socis, dos suplents i el secretari, que no tenia vot.

50. Article 9 pàg. 6, edició de 1948.

51. El cas dels colons ha estat desconegut, algunes empreses com M.Z.A. propietàries de terres amb dret d'aigua, cedien aquestes terres als treballadors els quals transmetien les terres de generació en generació.

El vicepresident designava el local, el dia i l'hora; cap vocal no podia deixar d'assistir-hi si no tenia una causa legítima, i al que s'absentava sense raó li imposaven una multa de 20 rals.

El sequier era l'encarregat de donar els comunicats de les infraccions i les anotava en una llibreta on especificava el tipus d'infracció, els testimonis i el poble i domicili de l'infractor. Les reunions se celebraven a porta tancada, a la vista, l'acusat i posteriorment el sequier i els testimonis declaraven tot allò que fos útil a la defensa; posteriorment, tant el vicepresident com els vocals formulaven les preguntes pertinents i, un cop desallotjada la sala, el tribunal fallava segons la justícia.

Quan la pena no superava la meitat del màxim, no s'admetien reclamacions, en canvi, si la pena superava la meitat es formava un tribunal constituït pel vicepresident, sis socis, tres suplents i el secretari, que no tenia vot, elegits d'entre els vint-i-quatre. El recurs s'admetia si l'infractor demostrava que havia lliurat la quantitat de la multa. Els judicis eren orals i només el secretari anotava el veredict del tribunal i la firma dels jutges en el document.

L'infractor tenia un termini de cinc dies per pagar la multa, si en aquest període de temps no havia pagat l'import se li carregava al total de la multa un 10 % per cada tres dies de retard, i si la multa tampoc no s'abonava es procedia a l'embargament dels fruits de la terra de l'infractor, que la junta, mitjançant l'alcalde del districte, podia traslladar per al seu profit.

Les multes eren repartides en tres parts iguals, l'una per al denunciant i les altres dues per profit de la junta directiva de la Sèquia Comtal.⁵²

Barcelona, 8 de juny de 1844. El vicepresident, el marquès de Castellidosrius. Per acord de la junta general, José Catá de la Torre.

Amb les noves ordenances la precària situació anterior a la junta havia desaparegut i la vigilància va ser distribuïda equitativament sense perjudici de ningú. Aquesta vigilància extrema va evitar que augmentés el nombre d'infraccions, la neteja del Rec Comtal es feia amb regularitat, al voltant del mes de març es practicava l'anomenat *berbajeo* general i a començaments d'estiu es realitzava una neteja general del Rec que, segons l'estiu, es podia realitzar al novembre.

Els repartiments s'intentaven fer equitatius, malgrat la persistent falta d'aigua. Entre 1842 i 1852 es van dur a terme una sèrie d'ampliacions a la mina de Montcada i una gran ampliació l'any 1911.

El fons del Rec Comtal

Amb l'estudi concret del fons del Rec Comtal ha estat possible conèixer d'una forma precisa la manera de treballar de la junta. Cal destacar la precisió i l'organització del treball de la junta que va realitzar una tasca admirable.

La quantitat de documentació és extensa; en primer lloc trobem els lligalls des de 1838 fins a 1985, data en què l'empresa Acequia Condal S.A. va acabar; aquests lligalls

⁵².Tots els tràmits de les penalitzacions es conserven en el fons documental del Rec Comtal, a l'Arxiu de Sant Andreu.

contenen els temes tractats a les juntes, els pressupostos ordinaris i extraordinaris i altres temes com discussions de baixes, altes, obres o ampliacions. En el fons trobem altres documents destacables com informes del sequier, nòmines, cobraments, pagaments, repartiments, censos, actes de les multes generals, etc.

Bona part de la documentació l'ocupen els censos, des de la formació de la junta directiva, que van ser elaborats per portar un control estricte dels socis; aquests padrons, actualitzats cada any, especifiquen el nom, el nombre de terres i el lloc de domicili, i arriben fins el 1984 (amb 16 socis i un total de 94 mujades una quarta i tres i mitja mundines).

Treball de camp i restes actuals

Actualment, en els dotze quilòmetres de recorregut del Rec Comtal se'n conserven força restes.

La primera visita realitzada va ser a les restes del molí de Sant Andreu, situades al davant de les casernes d'artilleria de Sant Andreu. Actualment, existeixen uns 200 metres de restes del Rec Comtal, concretament, un pont sobre el Rec, conegut com el «pont del molí», restes del molí de Sant Andreu enderrocats als anys seixanta, i la llera del Rec Comtal.

La segona visita va correspondre a les restes actuals del Rec Comtal a Montcada i Reixac i a Vallbona. Actualment el Reixagó, punt de partida del Rec Comtal, es troba restaurat. L'aigua flueix lentament de l'interior de la mina de Montcada i poc després de sortir és conduïda subterràniament.

Més endavant, i després d'uns 500 o 600 metres, el Rec Comtal torna a aparèixer paral·lel a la via del tren entre Barcelona i Granollers; a uns 600 metres trobem una barraca de desguàs del Rec Comtal i dos ponts, un dels quals és el pont de la vinya de l'estudiant.

El Rec Comtal torna a soterrar-se i no apareix fins uns metres després de les vies del tren que connecten la línia de Barcelona a Granollers amb les línies Barcelona-Puigcerdà i Barcelona-Lleida; és en aquest recorregut on el Rec Comtal es manté actiu amb les seves funcions inicials: el regadiu. En un quilòmetre de recorregut encara hi ha un pont –el pont de l'Hort– i una fibla en funcionament, la 3.

El Rec Comtal aporta aigua a una bona part dels camps existents a Vallbona; aquests camps, amb una producció considerable, són l'última mostra del poder de l'aigua de Montcada.

Després de regar els camps de Vallbona, les últimes aigües del Rec desapareixen sota l'estació elevadora de la Trinitat, que és on hi ha actualment la fi del Rec Comtal.

Existeixen restes disseminades del Rec Comtal al llarg del seu recorregut. A part de les esmentades restes del molí de Sant Andreu, existeixen infraestructures a Sant Andreu, la Sagrera, restes de canals secundaris, al Clot, a Glòries, i més concretament al carrer Dos de maig, a tocar de la plaça de les Glòries Catalanes existeix mitja barraca de repartiment. I, finalment, existeixen restes soterrades per tot l'Eixample i el Casc Antic.

Aquestes restes poden ser contrastades amb la toponímia d'alguns carrers com el del Rec Comtal, el carrer de la Sèquia, el carrer de Regomir (Rec de Mir) o el carrer del Pont.